

EGY ELFELEDETT MAGYAR HOLOKAUSZTREGÉNY TANULSÁGAI

Török Rezső: Enyv és szappan (1945)

A magyar holokausztirodalom kutatásának viszonylag kevésbé ismert, még feltárára váró területe a második világháborút közvetlenül követő évek termése, amelynek közelebbi vizsgálata több szempontból is meglepő lehet. Már az is furcsának tűnhet, hogy milyen nagy számban láttak napvilágot 1945–1946-ban a vészkorszak eseményeit, a deportálásokat, a munkaszolgálatot és a koncentrációs táborok világát feldolgozó művek. A hazai viszonylatra nézve is igaznak látszik az a nemzetközi történettudományos szakirodalomban pár éve megjelenő nézet, amely a holokausztot követő éveknek a témával kapcsolatos csendjét, a traumatizált túlélők némaságba burkolózását, kétségbeesett felejtési akarását megkérdőjelezi, utólagos értelmezésnek, kvázi mitikusnak tekintve azt.¹ Ebben az időszakban ugyanis a magyar könyvkiadásban az ilyen jellegű művek valóságos dömpingje figyelhető meg, olyannyira, hogy 1945 végén a *Valóság* című folyóiratban kiadott könyvértékelőjében Czibor János a papírhiányra hivatkozva egyenesen az efféle könyvek megjelenítésének korlátozását is üdvösnek tartotta.² E szövegek többsége manapság már elfeledett – valószínűleg jórészt az 1948-as fordultnak köszönhetően, valamint annak, hogy a szocialista időszak emlékezetpolitikájába nem fért bele újabb kiadásuk, de még emlékezetben tartásuk sem.

E művek közül is különleges helyet foglal el Török Rezső *Enyv és szappan* című regénye, amely a magyar holokausztirodalom egyik első, gyakorlatilag teljesen elfeledett fikciós szövegének számít. Különlegessége elsősorban két dologban nyilvánul meg. A háború után megjelent memoárok, dokumentarista könyvek többsége az egyéni élettörténetek és szenvedések bemutatásán túl amennyiben az 1944-től bekövetkező eseményeket valamilyen tágabb kontextusba helyezte, az leggyakrabban a náciizmus és a magyarság (esetleg a politikai baloldal) küzdelmének értelmezési kerete volt. Jól mutatja ezt például Müller Károly könyvkiadójának 1945-ös könyvsorozata, amely a *Magyar golgota* címet viselte, s az itt megjelenő különféle műfajú és szemléletmódú szövegek (Fóthy János, Izsáky Margit, Lévy Jenő, Gyenes István stb. művei) jórészt a magyarság össznemzeti szenvedéstörténeteként ábrázolták a vészkorszak különböző aspektusait.³ A korszakban napvi-

---

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Vö. David Cesarani: A hallgatás mítoszának megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására. Ford. Gyuris Kata. In: *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Szerk. Szász Anna Lujza – Zombory Máté. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 2014. 261–287.

² Czibor érvelése meglehetősen koncepciózus: alapvetően a baloldali szellemiségű művek előtérbe helyezése miatt tartotta szükségesnek a – szerinte öncélú borzongást keltő és a kiadók részéről üzleti funkcióval bíró – memoárok visszaszorítását. Czibor János: Az új magyar könyvtermelés mérlege. *Valóság*, 1945/2., 67–70.

³ Erről bővebben lásd Zombory Máté tanulmányát: *Magyar golgota*. Politikai közösség és múltreprezentáció 1945 után. *Szociológiai Szemle*, 2015/1. – megjelenés előtt (ezúton köszönöm a szerző-

lágot látott koncentrációs táborbeli beszámolók jó része pedig olyan politikusok, újságírók tollából származik (például Millok Sándor, Parragi György, Buchinger Manó, Rátkai Károly), akik általában nem faji hovatartozásuk, hanem konkrét nézeteik és tevékenységük miatt kerültek lágerbe (főként Mauthausenbe).⁴ Ezzel szemben Török Rezső regénye a zsidóüldözésről szól, nem úgy mutatja be a zsidóság ellen elkövetett atrocitásokat, mint az ország golgotajárásának egyik (kétségtől mentes, de *csak egyik*) epizódját, hanem a korszak szépirodalmában szinte egyedülálló módon a mű központi témájává teszi a zsidóüldözést.

A másik dolog, ami a mostani olvasó számára furcsa lehet, a regény stílusa, illetve azok a műfaji sajátosságok, amelyek keretében a vészkorszak a műben megjelenik. A jórészt az 1960-as évektől kifinomálódott holokausztkánon egyik fő premisszájának számít, hogy az eseményeket tragikus, emelkedett hangnemben kell bemutatni, a történetek humoros szemszögből való ábrázolása etikailag vitatható.⁵ Egy holokauszt szöveg lehet ironikus, szatirikus, mint Kertész, netán cinikus, mint Borowski, de a „konkrét” humoros holokausztábrázolások körüli viták inkább az 1980-as évek végétől lángolnak fel, Art Spiegelman képregénye, de még inkább Roberto Benigni filmje kapcsán.⁶ Mindez azért is különösen érdekes, mert ha megnézzük az 1945 után közvetlenül megjelent magyar műveket, nem egy olyan szöveget találunk, amely arról tanúskodik, hogy a humoros ábrázolás igenis jelen volt már a kezdet kezdetén, a kánon szabályszerűségeinek (etikettjének) kialakulása előtt. Például Fóthy említett *Horthyliget*-je tartalmaz ilyen elemeket, de még inkább jellemző a humorista Királyhegyi Pál 1947-ben megjelentetett *Mindenki nem halt meg* című memoárjának szemléletmódjára.⁷ Török Rezső regénye is ebbe a sorba tartozik, olyannyira, hogy 1949-ben az *Irodalmi Szemlé*-ben egyenesen „humoros Auschwitz”-ként aposztrofálták⁸ (dacára annak, hogy a regény helyszíne majdnem végig Budapest, a koncentrációs tábor szóba kerül ugyan benne, de konkrétan ott játszódó jelenet nincs). Az *Enyv és szappan*-ban a magyar zsidóüldözés története, a német megszállás és a nyilasterror tulajdonképpen egy bájos vígjáték, a korban népszerű romantikus szerelmi történet műfaji keretei közé helyeződik. A regény egyik alapvető tulajdonsága, amely nemcsak a mai olvasó (aki jórészt véletlenül, vagy – akárcsak jómagam – a témában kutakodva találhat csak rá a szövegre) számára lehet furcsa, hanem valószínűleg a korabeli érdemi recepció hiányának is oka lehetett, az, hogy a saját műfaji keretei, a szerző korábbi műveiből adódó kulturális pozíciója meglehetősen ellentétesek a témával, és éppen ez a téma és a forma közötti küzdelem teszi sajátossá a regényt. Ha kicsit hatásvadász és anakronisztikus módon akarnék fogalmazni, a művel kapcsolatos fő kérdést így is feltehetném: lehet-e romantikus regényt írni *közvetlenül* a holokauszt után?

---

nek, hogy tanulmányát rendelkezésemre bocsátotta). Fóthy *Horthyliget* című művéből részlet olvasható a *Jelenkor* 2014. novemberi számában: 1163–1172.

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd Laczó Ferenc tanulmányát: Alvilági társasutazások keresztúti állomásai. A háborús évekbeli üldözöttség korai elbeszéléseiről. *Betekintő*, 2014/3. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2014_3_lacz.pdf (letöltve: 2015. február 7.)

⁵ Terrence Des Pres: Holocaust *Laughter*? In: Berel Lang (ed.): *Writing and the Holocaust*. Holmes & Meier, New York, 1988. 217.

⁶ Erről bővebben lásd: Sander L. Gilman: Is Life Beautiful? Can the Shoah Be Funny? Some Thoughts on Recent and Older Films. *Critical Inquiry*, 26. (2000/2), 279–308.

⁷ Királyhegyi Pál: *Mindenki nem halt meg*. Globus Hírlap- és Könyvterjesztő Vállalat, Budapest, 1947. Különös, de a mű 1979-ben újra megjelent. Nem önállóan azonban, hanem Királyhegyi önéletrajzi regényének egyik betéteként: *Első kétszáz évem*. Gondolat, Budapest, 1979. Ebből pedig Maár Gyula rendezett filmet 1985-ben, az önéletrajz első felét kihagyva, jórészt a holokauszt-részekre helyezve a hangsúlyt.

⁸ Idézi: Nyerges András: Török Rezső (1895–1966). *Magyar Hírlap*, 2005. április 1. http://archivum.magyarhirlap.hu/velemeney/cimzett_torok_rezso_189582111966.html (letöltve: 2015. február 7.)

A műfajiság megértéséhez, úgy vélem, röviden fel kell vázolnunk a szerző addigi munkásságát és kulturális helyzetét. Török Rezső (1895–1966) neve manapság alig ismert, holott a legtöbbünk már találkozott bizonyos munkáival. Az 1930-as, 1940-es évek egyik legsikeresebb regényírója volt, számos munkáját filmre is vitték. *Péntek Rézi*, *Fizessen nagysád*, *A harapós férj*, *A férfi mind örült* – e címek bizonyára ismerősen csengenek, hiszen a korszak jelentős és sikeres filmvígjátékairól van szó. Olyannyira, hogy például a *Péntek Rézit* 1941-ben az akkor még szinte kezdő színész-rendező, Vittorio de Sica Olaszországban is megfilmesítette *Teresa Venerdì* címmel. A korszak egyik sikerszerzőjeként Török a Nova Irodalmi Intézet könyvkiadó egyik legtöbbet publikáló házi szerzőjének számított: 18 könyve jelent meg a Novánál, és a hazai mezőnyben csupán a kiadó másik propagált szerzője, Rejtő Jenő lehetett nála népszerűbb (egészen 1941-ig, amikor Rejtő és a Nova igazgatója, Müller Pál összeeszeszték, és a magyar bestseller szerző máshoz szerződött át).⁹ Török maga is érintve volt a zsidóüldözésben: 1944. április 30-án a *Budapesti Közlöny*ben rendelet jelent meg „a magyar szellemi életének a zsidó szerzők műveitől való megóvása tárgyában”.¹⁰ E rendelet gyakorlatilag indexre tette a zsidó származásának tekintett szerzők műveinek sokszorosítását, publikálását, mellékletként hosszú listát közölve a forgalomból kivonandó magyar/zsidó írókról. Ezen a listán Török még nem szerepelt ugyan, de ez csak a zsidónak tekintett szerzők tiltásának első felvonása volt: a jegyzéket többször is bővítették, s a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet által Bosnyák Zoltán kiadásában megjelentetett *Az ismertebb zsidó írók névsorának* második, bővített kiadásában már Török neve is megtalálható.¹¹ A háborút követően kezdetben még úgy tűnt, Török ott folytathatja, ahol abbahagyta: 1945 márciusában a frissen újjáalakult Pódium Kabaré első, *Szójakosár nélkül* címet viselő műsorában már szerepelt egyik humoros jelenete.¹² Nem sokkal később, a kommunista fordulat idején bekövetkező, népszerű „polgári” műfajok elleni támadásának azonban ő is áldozatául esett. Példátlan a magyar könyvkiadásban, ami Törökkel történt: 1946-ban a Novánál megjelent egyik Upton Sinclair-könyv *fülszövegén* kért bocsánatot, amiért a *Mister Egyenes itthon nősül* című regényének főszereplőjét nem megfelelő jellemnek festette le.¹³ Az említett *Irodalmi Szemle*beli, a Nova kiadó egész szerzőgárdáját érintő támadást követően Török hosszú ideig nem publikált (állítólag személyesen ment el a művelődési miniszter helyetteséhez, hogy könyvei megjelenhessenek), csak élete vége felé, az 1960-as években adhatott ki egy ifjúsági regényt.¹⁴

Az *Enyő* és *szappan* tehát a sikerszerző Török háború utáni első regénye volt, és akár a komolyabb témák felé tett egykönyves kirándulásnak is tekinthető. A mű 1944 márciusa és 1945 áprilisa között játszódik, két budapesti család története fonódik össze benne: Kántor Dénes minisztériumi tanácsos lakásában bújtatja a zsidó származású Mérei családot (mivel az apa, Mérei Soma hajdan a gimnáziumban tanította Kántor fiát, Jánost). Később, a nyilasuralom idején Kántorék házvezetőnője feljeleníti őket, pontosabban Mérei fiát, ám némi szerencsének és Kántorné ékszereinek köszönhetően végül mindenki megmenekül (ugyanis a nő megvesztegeti a házkatatást végző nyilasokat). A szöveg furcsa hibrid. Egyfelől szinte minden olyan stílusjegy megtalálható benne, amely Török korábbi műveire jellemző volt: több szálon, némiképp ráérősen fut a cselekmény, mulatságos helyzetek és figurák váltják egymást. A szerző ebben tényleg nagyon megbízhatónak számított, a szereplők meglehetősen sablonosak, némely fordulat sem feltétlenül eredeti ugyan,

⁹ Bálint Gábor: A Nova Könyvkiadó története. *Magyar Könyvszemle*, 1998/4. <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00019/0006-130.html> (letöltve: 2015. február 8.)

¹⁰ Idézi: Trócsányi Zoltán: A budapesti német könyvvarácsolás. *Magyar Könyvszemle*, 1945/1–4. 1.

¹¹ Trócsányi: I. m. 8.

¹² Vö. Alpár Ágnes: *A fővárosi kabarék műsora 1945–1980*. Magyar Színházi Intézet, Budapest, 1981. 28.

¹³ Bálint Gábor: A Nova kiadó és a politika. *Magyar Könyvszemle*, 2010/4. 511.

¹⁴ I. m.

de Török nagy rutinnal, ügyesen és (akárcsak a többi művében) időnként tényleg humorosan építi fel a regényt. A „happy end” csak félig-meddig következik be: mindenki megmenekül, de az átélték meglehetősen megviselik a szereplőket, a világ megy tovább, a magyar emberekbe és a történelem igazságosságába vetett hit és bizalom azonban végleg megkérdőjeleződik. A következetesen boldog végkifejlet hiánya nem túl gyakori Töröknél, de előfordult már korábban is: például a *Jó házból való tanársegéd* (1939) című regény végén a szerelmesek egymásra találhatnak, de tudhatjuk: az idill csak pillanatnyi, ugyanis a főhős, a tiszta lelkű, daliás rákkutató orvos egy kísérlet során túl nagy röntgensugárzást kapott, így élete már csak néhány hónapig tart.

Ami az *Enyo és szappan*ban Török többi művéhez képest különleges, az inkább a történelmi háttér erősen kiemelt szerepe. A korábbi (és a későbbi) művekben ugyanis, akárcsak a korszak szórakoztató irodalmának nagy részében, a történelmi szituáció csak elmosódott háttérként funkcionált (a legtöbb művének van némi „boldog békeidők” hangulata, ahogy a 1930-as évek filmvígjátékainak is). Itt azonban maga a történelmi korszak válik főszereplővé, a figurák sorsát egyértelműen körülményeik determinálják, ebben az időszakban a történelmi események nem válhatnak pusztá díszletekké, hanem a történet menetét alapvetően befolyásolják, magáról a történelemtől szól a regény.

Pontosabban *elvileg* erről szól, gyakorlatilag azonban a regény meglehetősen ambivalens módon teljesíti be feladatát – ennek oka pedig jórészt a szöveg műfaji keretében, illetve az ebből adódó cselekményvezetési metódusokban rejlik. Az *Enyo és szappan* olvasójában paradox benyomás keletkezhet: a regény egyszerre nagyon merész és nagyon óvatos. Már témájában is egyedülálló, amennyiben sokkal erőteljesebben jeleníti meg a zsidóüldözés problémáját, mint a korszak legtöbb magyarországi műve – a memoárokat is beleértve. Az *Enyo és szappan*ban a zsidóüldözés, a munkaszolgálat, a deportálások, sőt, a koncentrációs tábor nem a háború egyik eleme, Budapest ostromának egy kétségtől fontos, de a teljes háborús tabló egyik részleteként funkcionáló darabja, ahogy ez a legtöbb ostromregénynél – például ugyanebből az évből Gyenes István *Élet a föld alatt* című munkájánál vagy a későbbi, talán máig a leghíresebb Budapest ostromáról szóló regény, Karinthy Ferenc *Budapesti tavasza* (1953) esetében – megfigyelhető.¹⁵ Török műve alapvetően a zsidók üldözésére koncentrál: a munkaszolgálatról az álnéven való bujkáláson át a letartóztatásokig a téma sok szféráját bemutatja (bizonyos területeit azonban nem: kivégzések, lágerek nem szerepelnek benne). Emellett igen erőteljesen, a korban (és azóta is) meglehetősen szokatlan radikalizmussal veti fel a magyar felelősség kérdését. Az alábbi, Magyarország német megszállásáról beszámoló részlet jól szemlélteti a szöveg attitűdjét:

„Úgy egyébként nem volt sem gyász, sem ellenkezés. Akadt egy-két komoly ember, azok elsírták magukat a villamos-perronon és összecsikorgatták fogukat, mikor a terepszínűre festett német vaskocsik elcsörömpöltek mellettük az uccán. De a nép jó része talán fel sem fogta, mit jelent az, hogy egy szövetségesnek hívott, de valójában torkuknak ugró idegen hadsereg katonái rendelkeznek élete felett. Vagy ha felfogta, akkor sem igen vette a szívére. Valójában nem bánta akármilyen megalázás, elnyomás, kifosztás lesz a következmény, a nép nagy részét csak egy érdekelte igazán, az isteni cirkusz: *egymillió ember »kinyírása«*. Mert tudatosan vagy ködösen, ezt várta óriási izgalommal minden ember e hazában. Izgalommal, hogyne, az érdeklődés igen nagy volt. A részvét jóval kisebb. Sajnálni a kereskedőfajúakat?

¹⁵ Talán érdemes megjegyezni, hogy Karinthy művének első kiadása még nem ott ér véget, ahol a későbbiek: Budapest felszabadulásának jelenete nagyjából a regény felénél található, s a mű többi része az új, szocialista rendszer kiépítésének első szakaszában tapasztalt problémákat meséli el. E szemszögből nézve a mű első szakaszának zsidóüldözés-jelenetei még erőteljesebben epizodikusak, a későbbi fejlemények szempontjából meghaladottá válnak.

Ahhoz túl régen folyt már az átidomítás, az emberből állatot formáló »keresztény nemzeti« propaganda.

Cirkusz lesz! – ezt ragyogta majd minden szempár, ha végigharsogott a körúton a német páncélosok egy osztaga. – A németek elbántak a saját zsidáikkal, azonkívül a norvég, dán, holland, lengyel, francia, szerb, román, olasz, görög, belga zsidókkal is, hurrá, most a mieinken a sor! Úgy hírlík, hogy az elfoglalt országok jakheceiből jóformán hírmondó sem akadt... na, az itteni népség sem ússza meg ezt szárazon.”¹⁶

Mint látható, a részlet elejének elbeszélői nézőpontja fokozatosan csúszik át egyfajta kollektív perspektívába, az „utca emberének” szólamába. A narrátor biztos, szilárd értékítélettel bír (ezt mutatja például a németek bevonulása felett sajnálkozó, szerinte csekély számú honpolgár jelzője: „komoly ember”), s állítása szerint gyakorlatilag mindenki tudta, mi több, egyenesen várta a zsidóüldözést. A lakosság tudatát átforgató propaganda említésével a bűnösség kérdése átkerül a hatalom, pontosabban a szélesebb kulturális folyamatok szintjére, amelyet az alábbi, meglehetősen radikális szakasz némiképp kollektivizál, amennyiben arra utal, hogy az uszító agitáció igen termékeny talajra hullhatott:

„Azt mondják jólértesült emberek, hogy valahol Lengyelországban építettek egy haláltábor, jobban mondva a szlovák zsidókkal építették, hát barátom, akit oda visznek, annak nem lesz sokáig gondja aziránt, hogy ki nyeri meg ezt a háborút. Valami orvostiszt annak a parancsnoka, egy gyönyörű szép ember, akibe még az odahurcolt zsidónők is valamennyien szerelmesek, de aki már egy országra való embert pusztított el eddig. És azt mesélik, hogy kiszűrődött a »szlovákokon keresztül« (akik a halálgár munkásnői), hogy ott semmi nem megy kárba, mert az emberhajból matrácokat csinálnak, az elhamvasztott testek hamujából műtrágyát, de van egy újítás, éppen mostanában hozták be: kísérletek folynak arra nézve, hogy Hitler »Mein Kampf«-jának egy sorozatát emberbőrrel kötik be, már helyesebben zsidóbőrrel, szennációs ötlet, nem? hogy minden antiszemita könyvnek ebből legyen a kötése. És úgy mondják, hogy abban a táborban állandóan brómozák a zsidókat, a levesükbe minden nap belekevernek egy jókora adagot, kvázi állandó bódulatban vannak, nehogy pánik törjön ki a nőknek farkaskutyákkal való szétmarcangolása miatt, vagy mert a parancsnok úr nem állapotos és nem narkotizált nőkön gyakorolja magát a *császármetszésben*. Szóval szép jövő vár a közeli napokban a hazai destruktív népségre. Igen helyes. Ez nekünk már régi elgondolá-sunk, csak technikai okok miatt kellett mindig elhalasztani a dolgot.”¹⁷

Amit itt olvashatunk, az az utca nyelve, a pletyka – ebből a szempontból egyáltalán nem releváns a kijelentések konkrét történeti igazságtartalmának kérdése. A szöveg szerint tehát a pesti átlagember legalábbis pletykaszinten hallott a haláltáborokról, igenis lehetett arról fogalma, hogy mi folyik ott – olyan szadista elképzelései, amelyek, ha nem is fedték egészében a valóságot, de nem is álltak tőle teljesen távol. A „hazai destruktív népség” említése egyértelműen a propaganda nyelvhasználatát emeli be a köznyelvi szociolektus szférájába, hogy a következő szakaszban a szöveg konkrétan idézzon egy cikket Hubay Kálmán nyilas újságíró tollából, amelyben a propagandista azt fejtegeti, hogy a szövetséges légitámadások hátterében a zsidóság áll, és a repülőgépek nemcsak bombákat dobál-

¹⁶ Török Rezső: *Enyő és szappan*. Nova Irodalmi Intézet, Budapest, 1945. 93–94. – kiemelés az eredetiben.

¹⁷ Török: i. m. 94–95. – kiemelés az eredetiben.

nak, hanem mérgezett édességet és robbanóanyaggal töltött játékszereket is, ezzel veszélyeztetve a magyar gyermekek életét. Az elbeszélő szívesen maró gúnnyal tovább ironizálja az uszító szöveg nonszensz állításait:

„Szóval Kohnék sólet után döllyfösen rátelefonálnak (a bilibe beépített titkos rádiótelefonon keresztül) a Churchill-re, meg a Rooseveltre, hogy küldjenek gyorsárúként ötszáz darab rongybabát, egy mázsa cukorkát, ezer darab töltőtollat és ugyanannyi játéknyszit, ekrazittal töltve, mert a fronton harcoló magyar apák gyermekei éppen kint játszanak az uccán, vagy a virágoskertben...

Ezt a csinos mesét borzongta ki fantáziájából az ihletett Hubay. És a jó nép nyelte az effélét, mint kacsa a nokkedlit. Boldog volt, aki olvashatta, továbbadhatta, előkészíthette a lelkeket a következő nagy cirkuszra.”¹⁸

A könyvben kerül elő az a közkeletűnek számító vélekedés is, miszerint Magyarországon sokkal több feljelentés érkezett a polgári lakosságtól a németekhez, mint bármely más megszállt országban. A regény egyik jelenetében Kántor Dénes egyik barátja a gőzfürdőben meséli, hogy „a Gestapohoz befutott névtelen bejelentések száma meghaladja a kétszázat. A magyar nép itt rosszul, nagyon rosszul vizsgázott. Maguk a németek is megdöbbenve állnak az óriási levéláradat előtt. Állítólag egy magasrangú SS-tiszt, aki pedig hozzászokhatott már az ilyesmihez, undorodva kiköpött, mikor erről beszélt. És kijelentette, hogy elfoglaltak és megszálltak tizenöt országot, de ehhez hasonló denúciálást sehol sem tapasztaltak.”¹⁹ A feljelentgető népről szóló nem túl hízelgő történet, ahogy Karsai László kimutatta, legenda csupán, amely más országokban is él saját lakosságukkal kapcsolatban. Karsai a történet eredetét Stern Samu, a Budapesti Zsidó tanács elnöke emlékiratához köti, amelyben a szerző a forrás pontos megnevezése nélkül 35 ezer feljelentésről ír. Sterntől Lévai Jenő vette át mint tény, és valószínűleg innen vált közkeletűvé és hallgatólagosan elfogadottá.²⁰ Török szövege akár arra is utalhat, hogy a feljelentgetés nemzetkarakterológiai sajátosságát állító nézet pletykaszinten szélesebb körben terjedhetett ekkoriban: ezt mutatja a beszélgetés helyszíne, a gőzfürdő közttere, illetve a feljelentések rendkívül felnagyított száma is.

Tehát a regény igen erőteljesen és kritikusan mutatja be a korszakot, a zsidóüldözést alapvetően kollektív bűnként, a magyarság egészének problémájaként fogja fel. Ebből a szempontból a szöveg szemléletmódja rendkívül radikális, már-már sarkítottan az, hiszen, ahogy talán a fenti részletek is mutatták, az elbeszélő jobbára kész állításokkal dolgozik, nem keresi az események mélyebb okát, viszonylag egyszerű és határozott válaszokat ad a történelmi események bekövetkeztére. Persze valószínűleg igazságtalanul járnánk el, ha Török művét ilyen kritériumokkal állítanánk szembe: nem történelmi regényről, nem is oknyomozó műről van szó, hanem olyan, valószínűleg gyorsan megírt populáris szövegről, amely saját műfaji, narratív eljárásain keresztül ábrázolja a korszakot. Viszont a könyv megítélésével és az általa bemutatott történelemábrázolással kapcsolatban mindenképpen érdemes kiemelni, hogy a szövegben az említett és részben idézett általános, radikális szemléletmód mellett folyamatosan jelen van egy enyhítő, az esemé-

¹⁸ I. m. 95. A magyarországi helyzet magyarozatául a náci propagandát tenni meg bűnbaknak nem volt épp ritka ekkoriban. Hasonló módon érvelt például Mauthausen-memoárjában a *Magyar Nemzet* egykori újságírója, Parragi György is. Vö. Parragi: *Mauthausen*. Keresztes Kiadás, Budapest, 1945. 5–11.

¹⁹ I. m. 214.

²⁰ Karsai László: Feljelentők és feljelentettek 1944-ben Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 2002. július 28. http://www.es.hu/karsai_laszlo/feljelentok_es_feljelentettek_1944-ben_magyarorszagon;2003-01-10.html (letöltve: 2015. február 9.)

nyek szörnyűségét némiképp kisebbitő tendencia. Ez egyrészt a kor romantikus vígjátékainak műfaji összetevőiben, sablonfordulataiban nyilvánul meg, amelyeket a szöveg egyszerre teljesít be és forgat ki. Itt is van szerelem, vannak félreértések, ahogy a korszak vígjátékaiban, ám némiképp máshogy. A legtöbb ekkoriban készült műnél a szerelem egyik legfőbb akadálya a vagyon és/vagy a két fiatal közti társadalmi különbség, és a romantikus regények, filmek azt mutatják be, hogy e határ áthágható – legalábbis bizonyos keretek közt, ha ezek a társadalmi különbségek *nem túl nagyok*. Jól példázza ezt Németh László *Bűn* című regényének (1936) egyik jelenete, amikor a paraszti származású főhős, aki a fővárosban sofőrködik, elviszi úrnőjét a *Meseautó* című filmre, és a moziban a kacagó nőknek és neki is világossá válik: egy ilyen szerelmi eset megtörténhet egy film-ben, álruhába bújt úri sofőrök és szegény, ámde megfelelő társadalmi helyzetű hölgyek között, de egy valódi sofőr és úrnője közt sohasem.

Az *Enyő és szappanban* is van egy, a fentihez némiképp hasonló történet, de egészen más végkifejlettel és több csavarral. Kántorék házvezetőnője, az egyértelműen náciszimpatizáns Krecsmár Lujza szeret bele Mérei fiába, Gyusziba, akiről természetesen nem tudja, hogy zsidó. E részek tipikusan kihasználják a félreértés-vígjátékok eszköztárát: Krecsmár, kissé komikus nevével párhuzamban, meglehetősen kellemetlen alak, aki basáskodik a többi cseléd felett, a fiatal Méreire pedig gyakorlatilag ráakaszodik, holott Gyuszi mást szeret, ám ezt a férfi nem meri bevallani, mivel fél, hogy zsidósága lelepleződik. A végkifejlet meglehetősen furcsán alakul: Krecsmár maga jelenti fel Mérei Gyuszi a nyilasoknak, ám motivációjában sokkal erősebb a szerelmi féltékenység, mint a faji előítélet. A regény tehát felvillantja a korban radikális, mondjuk így, faji különbségen alapuló félreértéses romantikus szerelmi vígjáték műfajának lehetőségét, ám nem játssza végig e történetsemát. A náci Krecsmár és a zsidóságát leplező Mérei Gyuszi szerelme ki sem bontakozik, nem is bontakozhat: Gyuszi eleve másba szerelmes, az illúziókat kergető Krecsmár pedig akaratlanul azt használja ki, hogy a férfi a leleplezéstől félve nem meri felfedni valódi érzelmeit. Van a regényben egy halványabb szál is, ahol hasonló a konfliktus: Mérei lánya, Kata egy fiatal katonatisztbe szerelmes, ám a férfi nem tudja vállalni a lány származásából adódó hátrányokat, és elhagyja menyasszonyát.

Tehát a regényben az a furcsa helyzet áll elő, hogy a műfaj és a szerzői rutin által adott vígjátéki fordulatok átkerülnek a konkrét történelmi közegbe, ám a történelmi valóság csak félig írja felül a vígjátéksemát: a regény nem tud a műfaj keserű paródiája lenni, hanem saját narratív keretei közt marad. Ugyanez jellemző a konkrét szereplő zsidósággal és a történetekkel kapcsolatos attitűdjére. A regény fontosabb alakjai ugyanis szinte kivétel nélkül szimpatikus figurák vagy megtevesztett, ám a lelkük mélyén jó emberek. Még a nácizmus és a propaganda elveit kritikátlanul átvevő Krecsmár is inkább szánandó vígjátékfigura (frusztrált, zsarnokoskodó természetének valódi oka valószínűleg testi hibája, bal keze gyermekkori eltorzulása), aki az igaz szerelmet keresi, és szörnyű tettét a szerelmi bánat és a féltékenység – nem pedig a faji előítélet – okozza. A regény másik ellentmondásos(nak látszó) szereplője Kántor Dénes felesége. A nő kezdetben Hitlerért rajong, s erre szintén kapunk egy, kissé furcsa, de a korban egyáltalán nem szokatlan magyarázatot: sváb származású. Később inkább opportunistának tűnik, mivel Méreiéknek azért hajlandó menedéket adni, mert belátja: ha a németek veszítenek, az új rendszerben a zsidó család bűntudása lehet a legjobb „valuta”. Ám a regény végére Kántorné feláldozza legértékesebb ékszereit, hogy a nyilasokat megvesztesse, s kiderül, hogy oportunizmus mögött valódi szívjószág rejlik. A tényleges náci figurák, illetve a korábban idézett részek meglehetősen negatív megítélését megerősítő alakok mind mellékszereplők, akiknek jórészt csak egy-egy villanás jut: a zsarnokoskodó antiszemita kőműves, akit a mű egyik kalandos jelenetében Mérei Gyuszi ökölharcban alaposan helyben hagy, vagy a „nemzeti” hungarista nyilasok, akik aztán pillanatok alatt feladják elveiket, és hagyják

magukat megvesztegetni. A valódi kritika az arctalan tömeget, a passzív, megtévesztett és alapvetően rosszindulatú átlagembereket éri, ám a műben konkrétan szereplő személyek java része éppenséggel nem ilyen.

A regény másik súlytalanító stratégiája az, hogy a kritikával illetett arctalan tömeggel, a közönyös, buta és rosszindulatú lakossággal szemben ott a konkrét pesti polgár, akiben megvan a humor, a civil kurázsi, nem dől be a propaganda hangzatos jelszavainak, hanem bár talán passzívan, de tulajdonképpen folyamatosan ellenáll a náciizmusnak. A mű ugyanis a pletykát, az utca emberének véleményét nemcsak a náciellenesség különböző megnyilvánulásaiban fedezi fel, hanem a humorban, a lázadó attitűdöt, a hatalom gúnyos szemléletét tükröző magatartásban is. Ezt fejezik ki például a szövegben lépten-nyomon előforduló viccek, szájról szájra járó anekdoták is. E viccek főként a vezetőket – Hitlert, Imrédyt stb. – figurázzák ki. Csak két példát idéznék, amelyek jól érzékeltetik a szöveg tónusát. Az egyikben a Kántor család beszélget, s az apa a fiúval karöltve próbálja meggyőzni az akkor még Hitlert istenítő Kántornét. A vita során a két férfi azzal érvel, hogy a német vezető egyáltalán nem viselkedik gentleman módjára. Az asszony így replikázik:

„– (...) Egyáltalán ki úriember itt az európai politikában?

Papa mosolygott:

– Soha senki politikusról még nem mesélték, hogy dühbegurulva földhözvágja magát és a szőnyeget harapja.

Anya haraggal legyintett:

– És én elhiszem az ilyen pletykákat?

– Ez a csúfneve: *Teppichfresser*!

– Ugyan kérlek!

Jancsi is beleszólt:

– Állítólag a télen egy üzlet kirakatában meglátott egy szép kis szőnyeget. Bement, kifizette. Mire a kereskedő azt mondja: »Becsomagoljam, vagy itt tetszik elfogyasztani?«²¹

A történet alapja, a „*Teppichfresser*”, azaz „szőnyegzabáló” elnevezés akkortájt tényleg a köztudatban volt. William L. Shirer amerikai újságíró berlini naplójában feljegyezte, hogy már az 1930-as évek végén elterjedt a gúnynév és a történet, miszerint a német kancellár egyszer a csehek miatt annyira dühbe gurult, hogy a földre vetette magát, és a szőnyeget harapdálta.²² Ahogy látható, a gúnyos pletykából tipikus „pesti vicc” lett, amelyet Török felhasznált (bevallom, nem találtam arról adatot, hogy a történetecske valódi, a szájhagyományban élő vicc volt-e akkoriban, vagy Török leleménye, de szempontunkból talán nem is lényeges).

A másik Hitler-vicc abból a szempontból érdekes, hogy a regény más részein erőteljesen szapult Horthy itt igazi úriembernek tűnik – legalábbis a náci vezető mellett. A történet Kielben a Prinz Eugene hadihajó 1938. augusztusi vízrebocsátását követő vacsorán játszódik:

„Az ünnepi díszlakomán Hitler jobbján a kormányzóné ült, aki meglepődve észlelte, hogy Adolf császár csak a körítésből szed tányérjára.

– Kitéűnő ez a pecsenye – jegyezte meg, hogy szót kezdhessen a témáról.

A németek bálványa megrázta a fejét:

– Nem eszek húst – mondta egész közvetlenül – mert attól izzadok.

Horthyné csaknem rosszul lett, amikor a Führer étkezés közben így odavetette

²¹ Török: i. m. 13.

²² William L. Shirer: *Berlin Diary: the Journal of a Foreign Correspondent, 1934–1941*. https://archive.org/stream/BerlinDiary/49340886-Berlin-Diary-The-Journal-of-a-Foreign-Correspondent-1934-1941-William-L-Shirer-1942-632pgs-POL-sml_djvu.txt (letöltve: 2015. február 13.)

az illatos kifejezést. Ez az eset jó erősen karakterizálta az európai Új Rend-et és alkotóját. (Ez időtől fogva egyébként Hitlert családi maguk között az »izzadós«-nak nevezték.)”²³

E két történet tipikusan arról árulkodik, hogy bár az elbeszélői szólam konkrét megjegyzései (és a narrátor szócsöveként funkcionáló főszereplők hosszas beszédei) meglehetősen negatív képet közvetítenek a tömegről, ám ezt éppen az ilyesfajta, elég gyakori betétek ellentétezik, hiszen ezek a passzivitás, rosszindulat helyett a civil kurázsira, a „pesti humor” hétköznapi ellenállására helyezik a hangsúlyt.

Emellett a regény a zsidóüldözés konkrét történetét egy jelenetben a nemzeti diskurzus keretei közé helyezve értelmezi, szembeállítva azt mind a náci, német primitív elnyomó hatalommal, mind pedig a zsidóság vallási alapú (azaz nem nemzeti) kiválasztottságtudatával. Ennek eszmerendszere leginkább Mérei Soma alakjában testesül meg. Mérei egykori gimnáziumi tanár, aki származására nézve zsidó ugyan, de alapvetően magyar identitása van, amely legtisztábban a könyv egyik jelenetében, a rabbival való vita során mutatkozik meg. A történet szerint Mérei fel kívánja adni zsidó vallását, hogy a fajüldözéstől való menekülés reményében kikeresztelkedhessen. Az eljárás során a helyi rabbi megpróbálja meggyőzni Méreit, hogy igenis ki kell tartania zsidósága mellett, az üldöztetés közepette sem adhatja fel azt. A zsidó előljáró fő érve egy analógia: szerinte, ahogy egy magyart az évszázadok óta tartó balsors sem készítheti magyarságával való leszámolásra, és senki sem csatározhat önkényesen más nemzethez, úgy a zsidóságot sem tántoríthatja el az üldözöttség, nem válhatnak egyszerűen identitást. A rabbi Kölcsey *Himnusz*ának részletét hozza fel érvként, amire válaszul Mérei rámutat az érvelés logikai hibájára: a zsidó pap a magyarság nemzeti és állami összetartozását veti össze a zsidóság alapvetően vallási közösségével. A nemzetközösség nem faji, vallási és társadalmi alapú, hanem a közös nyelvre és kultúrára támaszkodik. Így a tanár nem a szerinte egyedül a tradíciókon nyugvó, hanem a közös jövőre és célokra építő népkoncepciót tekinti egyedül legitimnek, saját identitását e nemzetfogalom szervezi. Mérei szerint a zsidóság nem tud állammá válni, létmódja szükségképpen a diaszpóra, így lényegében az asszimiláció marad az egyetlen lehetséges út számára (pontosabban a tanárnak annyiban nem probléma a beolvadás, hogy a maga részéről *eleve* a nemzetközösséggel való organikus egységét hangsúlyozza). A rabbi ezzel szemben a konkrét kontextust hozza fel: szerinte hiába tekinti magát a tanár magyarnak, ha maga az állam nem tartja őt annak. Érvelése itt ismét egy logikai bukfencet vet, ám ezt igen árulkodó módon maga Mérei is figyelmen kívül hagyja. A rabbi ugyanis a következőket mondja:

„Látod a helyzetedet? Egymás mellé állítanak, téged az öt nyelven beszélő, a filozófiai és államtudományi doktorátust nyert, a három vitézségi éremmel kitüntetett sebesült és fogságot viselt dr. Mérei Soma középiskolai tanárt, meg Kolompár Balog Murci vályogvető faluvégi cigánylegényt, összes bolháival, szifiliszével, rablásért ült két esztendejével, analfabétaságával és testvérhugával úzott vérfertőzéssel (...) és akkor (...) a *törvény* csak téged sujt. Kolompár Balog Murcit nem. Ő teljesjogú, sérthetetlen és bántathatlan honpolgára e hazának. (...) Te pedig ott kezdődöl, ahol a törvény végződik!”²⁴

Elsősorban nem a faji jellegű érvelést akarom kiemelni, amely mai szemmel meglehetősen visszatetsző, egyfelől amiatt, mert a faji alapú diskurzus ellen rasszista érveket használ, másfelől pedig azért is, mivel állítását az azóta ismert történelmi tények – például a korszak gettósitó, a cigányságot állampolgári jogaitól megfosztó törekvései, valamint a roma

²³ Török: i. m. 31.

²⁴ I. m. 79.

holokauszt – sem támasztják alá. Szempontunkból inkább az a lényeges, hogy a rabbi egy olyan népcsoportot hoz fel, amelyre szintén a nemzeti identitás hiánya jellemző. Míg a rabbi szerint a romákat védik a magyar nemzet törvényei (ma már tudjuk, hogy ez nem volt igaz), addig a zsidóságot nem: azaz maga a magyar nemzet taszítja ki zsidó polgárait közösségéből, így számukra nem marad más út, csak a vallási alapú, egyedül a tradíciókban gyökerező zsidóság vállalása. Mérei replikája zsigeri:

„– Az édesanyám is megvert engem elégszer (...), néha bizony igazságtalanul is megvert engem az édesanyám... de azért sohase jutott eszembe, hogy rossz anya.”

Az érzelmes mondat megdönthetetlennek tűnik, holott szintén logikai hibát tartalmaz, hiszen egy adottságra építő analógiát használ: az anya-fiú kötelék válik a korábbi indokok szerint *nem* vérségi alapú nemzetfogalom metaforájává. Most sem a szöveg érvrendszerének következetességét és relevanciáját akarom számon kérni, csak arra kívánok utalni, hogy a Mérei képviselte (a regény szemléletmódjában egyértelműen etalonnak tekintett) nemzetfogalom egyszerre befogadó, kulturális alapú és adott, amelynek alapja az „áldjon vagy verjen sors keze” – a *Szózat* elsődleges kontextusában még irreleváns, csak később kialakuló – integratív közösségsszemlélete.²⁵

Mindezek azért is lényegesek, mert a regény utolsó előtti jelenetében, amikor Kántorék lakásába betörnek a nyilasok, újra előkerülnek, és a korábbi elemek együttesen mutatják meg a magyarországi náci eszmék nevetséges és nemzettől idegen voltát. A nyilasnak nincs neve – pontosabban Hargittai Tivadarként mutatkozik be, ám az elbeszélő megjegyzése szerint ez bizonyára álnév, a „hátha-mégse-győzünk” gyáva mentalitásának eredménye. Ezután a névtelen nyilassal kapcsolatban újabb vicc kerül elő:

„Az álnév összecsapta a bokáját:

– Kitartás!

És karját szabályos Hitler-lendítésre emeli. (Amiről az epések azt mondják, hogy a szobafestőkorszakból maradt meg: eddig a minta, innen fölfelé a mennyezet!)”²⁶

Ezután a névtelen nyilasvezér, akit Krecsmár feljelentése vonzott ide, „leleplezi” a lakásban bujkáló Mérei családot, s így szól:

„– Mind a négyen ki lesznek nyírva – biztatta ékes magyarsággal Méreiéket a bőrkabátos nagyhatalom.

Jancsi a tanárjára nézett: mit harcolt ez az ember az átkos germanizmusok ellen, hogy a magyar nyelvet megtisztítsa a német szeméttől és igazán magyarrá tegye! Most egy ilyen műveletlen pocsek alak, egy detektívregényeken és banditafilmekben épült iparossegéd magára öltötte a bőrkabátot, most joga van germanizmusokat szőni a magyar nyelvbe. És a magyar életbe. De Mérei tanár úr nem szólhat már ellene. Mérei tanár úr zsidó. Ezért a száj be lesz fogva, családjával együtt el lesz vive és ki lesz nyírva.”²⁷

²⁵ A *Szózat* és a *Himnusz* magyarságkonceptiójáról és ezek későbbi átértelmezéséről lásd Milbacher Róbert két nagyszerű tanulmányát: Dózsa György unokája. A *Nemzeti dal* közösségsszemléletéről. 2000, 2014/11. <http://ketezer.hu/2014/11/dozsa-gyorgy-unokaja/> (letöltve: 2015. február 14.), illetve „A felébredt nemzet ebben az énekben magára lelt. A *Himnusz* „nemzetisítésének” folyamatáról. *Holmi*, 2014/12. 1624–1640.

²⁶ Török: i. m. 393.

²⁷ I. m. 394.

Kántor Jancsi elmélkedése ismét a szöveg nemzetkoncepciójára és annak paradoxonára világít rá: a műveletlen, névtelen nyílas szenvedő szerkezetei ugyanúgy idegenek a magyarságtól, germanizmusok, ahogy maga a hatalom is idegen a *valódi* magyar nemzet szellemétől, amelybe Méreiék sokkal szervezesebben beletartoznak, mint az elnyomó hatalom és a propagandagépezet által megszédített tömeg. Így a regény nagyon ambivalens képet nyújt a korabeli helyzetről és a magyar nép szerepvállalásáról: bár kíméletlen őszinteséggel leplezi le a lakosság közönyét, rosszindulatát, közben mindezt *kívülre* helyezi, a *valódi* nemzeti szellemtől idegennek tartja, olyan elemnek, amely, akár a szenvedő szerkezetek germanizmusa, idegen a magyarságtól – bár kétségkívül sokak által használt.

A mű végkifejlete szintén ezt az ambivalenciát tükrözi. Magyarország felszabadul a megszállás alól, minden főszereplő megmenekül, az élet megy tovább, ám a regény szerint a nép nem tanult semmiből, bármikor megtörténhet mindez újra. A Méreiéket feljelentő Krecsmár jól boldogul az új rendszerben: megrögzött náciból gyorsan „hithű” szociáldemokratává válik, ám a „sors igazságszolgáltatásának” esik áldozatául. Meglehetősen sajátos módon, ugyanis a romantikus szerelemről álmodozó vénlány különös körülmények közt veszíti el szüzességét:

„Egyik este, mikor a Sashegy egyik elhagyatott villájában zabrálgatott egyszerre csak *ismeretlen tettesek* nyomultak be a romok közé, megragadták és egy fapriccsen oktatást nyújtottak neki a szép szerelemből, számszerint tizenhatan, úgy, hogy Lujzikának összes elgondolásai halomra dőltek az illatozó lámpáról, a perzsaterítős kerevetről, a lazacról és a linzertésztáról, hát ilyen az élet...”²⁸

Bár ennél konkrétabb utalás nincs, nem kizárt, sőt a korszakot ismerve erősen valószínűsíthető, hogy a Krecsmárt megerőszkoló tizenhat ismeretlen szovjet katona lehetett. Ha belegondolunk, hogy ekkoriban ez a ki nem mondott, de sejthető értelmezés milyen tabut sértett meg, egyáltalán nem csodálható Török regényének agyonhallgatása.

A regényt záró, a főszereplők közt zajló pesszimista párbeszéd szerint az antiszemitizmus ugyanúgy jellemző maradt manapság is, mindenki ártatlan, a felelősségvállalás egyszer s mindenkorra elmarad. Ha Hitlert elfognák, és ketrecbe zárva mutogatnák, Mérei szerint idehaza akkor is megéljeneznék. A mű utolsó mondatai, Kántor replikája gúnyos pesszimizmussal kérdőjelezi meg azt, hogy a történelemnek bármi értelme lenne, és az ország tragédiája valamiféle megváltást, jobb jövőt hozhat: „– Magyarországon vagyunk – szólt reménytelen mozdulattal. – Itt minden lehetséges.”²⁹

Török Rezső pályafutása során nem írt több hasonló könyvet, ahogy korábbi munkásságára sem jellemző az ilyesfajta szemléletmód. Az *Enyv és szappan* különös hibridje, a klasszikus vígjátékfordulatok vészkorszakba helyezése és a regény végének kegyetlen, pesszimista szemléletmódja, amely egyáltalán nem hirdeti a háború utáni újrakezdés lehetőségét, nem arathatott osztatlan sikert. Talán ez az egyik magyarázata annak, hogy a regényt ennyire elfeledték: egyszerűen nem illett bele a korszak felfogásába, a közös lelki ismeret-vizsgálat utáni jövő együttes felépítésének ígéretébe. Emellett művészileg is túl ambivalens volt: vígjátéknak túlságosan pesszimista, a közelmúlt katalizmáját ábrázoló műként pedig túlzottan sablonos, vígjátékszerű. Ám éppen e furcsa hibriditása révén a mai olvasó számára sok mindent elmondhat a magyar holokauszt megközelítésének lehetőségeiről egy olyan időszakban, amikor még nem létezett a kánon, és a megszólalásmód normái még nem alakultak ki.

²⁸ I. m. 404.

²⁹ I. m. 406.